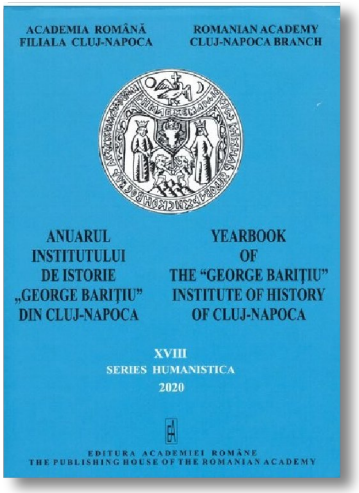

ISSN 1584-4404

Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca
Series *Humanistica*

humanistica.ro

Câteva considerații asupra dinamicii memoriei culturale în Europa după Holocaust

Mihaela Gligor

How to cite this article:
Gligor, Mihaela (2020) *Câteva considerații asupra dinamicii memoriei culturale în Europa după Holocaust*, Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca, Series Humanistica, Vol. 18, pp. 341–349. DOI: 10.5281/zenodo.22964418

© 2020: The Publishing House of the Romanian Academy.
Humanistica Yearbook is published online since 2003.
Submit your article to Humanistica Yearbook: secretariat.dcsu@acad-cj.ro

CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA DINAMICII MEMORIEI CULTURALE ÎN EUROPA DUPĂ HOLOCAUST

Mihaela Gligor

Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca
Departamentul de Cercetări Socio-Umane

Abstract: *SOME CONSIDERATIONS ON THE DYNAMICS OF CULTURAL MEMORY IN EUROPE AFTER HOLOCAUST. The manner in which a community relates to the past involves different actions such as connectivity, storage, retrieval, transmission, and (re)interpretation. Sharing memories is particularly important in the process that transforms the cultural type of collective memory, where past meanings and the way they shape tradition are prominent features. When consistent memory practices focus on texts, images, and rituals they result in the establishment and consolidation of a pattern that becomes relevant for the identity of that community.*

Keywords: *Storytelling, Holocaust, Cultural Memory, Cultural Identity, Jewish culture, Europe, Connectivity, (re)Interpretation.*

Poveștile ce se referă la evreii ce au supraviețuit Holocaustului sunt la fel de importante ca și cele despre Holocaust. Dacă acestea din urmă redau adevărata tragedie a celor peste șase milioane de evrei uciși de naziști între 1941 și 1945, poveștile despre evreii ce au supraviețuit Holocaustului sunt amintiri vii ale fricii și tăriei de caracter, ale luptei personale, interioare, ale (in)toleranței și găsirii unui loc în noua lume de după Holocaust, dar sunt, în același timp, mărturii despre acceptarea durerii, bucuriei și speranței într-un viitor mai bun. Viața acelor oameni a fost modelată de istoria pe care au trăit-o. Persecutați de naziști, salvați de Armata Roșie, majoritatea evreilor ce au supraviețuit Holocaustului în Europa – mai ales aceia care au decis să rămână pe continent – s-au trezit sub un nou regim totalitar: comunismul.

Un nou domeniu al cercetării socio-umane a apărut în secolul XX, cunoscut ca „studiile despre memorie". Acesta a avut legătură cu sociologul francez Maurice Halbwachs (1925, 1941) și alții asemenea lui, care au contribuit la începuturile disciplinei în aceeași perioadă. Pentru Halbwachs, amintirea este încadrată socio-cultural, deoarece individul este o ființă socială. În aceeași perioadă, Marc Bloch a

folosit termenul de „memorie colectivă” (Bloch, 1939, 1940), iar Frederick C. Bartlett (1932) a concluzionat că amintirea este un construct social. Putem concluziona, astfel, că memoria este colectivă, deoarece oamenii o dobândesc și o construiesc din postura de membri ai unui grup și, de fiecare dată, își amintesc un eveniment sau altul în acest context. Filosofi precum Henri Bergson (Maurice Halbwachs a fost elevul lui Bergson la Lycée Henri IV în Paris), psihologi precum Sigmund Freud sau scriitori între care s-a numărat și Marcel Proust au inițiat și stabilit un discurs teoretic asupra rolurilor culturale ale memoriei.

Un rol important în teoria memoriei culturale este jucat de așa numitele „locuri ale memoriei” (*les lieux de mémoire*), termen introdus de Pierre Nora în 1984. Aceste „locuri” nu trebuie să fie, în mod necesar, fizice sau geografice, ci locuri culturale ale unei comunități, care creează legături cu trecutul. În încercarea de a explica cum au reușit evreii Europei, după Holocaust, să își continue viața sub comunism, prezența acestor locuri ale memoriei este foarte importantă.

Continuând munca lui Pierre Nora, Le Goff (1988) a insistat asupra diversificării tipurilor de memorie:

> [...] *memoria colectivă*, definită drept „ceea ce rămâne din trecut în existența grupurilor sau ceea ce fac grupurile cu trecutul”, ar putea părea, la prima vedere, că se opune *memoriei istorice*, așa cum altădată opuneam *memoria afectivă* şi *memoria intelectuală*. Până astăzi, „istoria şi memoria” s-au confundat, iar istoria a părut să ia naştere „pe modelul rememorării, al anamnezei şi al memorizării”. Istoricii ofereau formula „marilor mitologii colective”, „se trecea de la istorie la memoria colectivă”. Dar întreaga evoluție a lumii contemporane, sub presiunea *istoriei imediate* în mare parte fabricată la cald de către mass-media, merge înspre producerea mai multor memorii colective şi istoria se scrie, mai mult ca oricând, sub presiunea acestor memorii colective. (p. 170)

Cunoaștem o mulțime de povești ale supraviețuitorilor Holocaustului. Și aceasta deoarece, după încheierea celui de-Al Doilea Război Mondial, supraviețuitorii evrei din Europa de Vest au fost liberi să scrie şi să publice așa cum doreau, deși evreii est-europeni, prizonieri în spatele Cortinei de Fier, nu puteau face încă același lucru. În schimb, în Vest, amintirile despre Holocaust puteau să intre în scriitura istorică şi în conştiinţa publică. *Jurnalul* Annei Frank (1947/2011), de exemplu, tradus în mai mult de 60 de limbi, este o remarcabilă cronică a acelor ani și vorbește despre comunități evreiești europene asimilate, precum cea germană şi cea daneză, a căror tragedie, deşi oribilă, a fost doar o mică parte a Holocaustului. Volumele semnate de Primo Levi (1963/2004, 1947/2018 și 1986/2019) sunt un alt bun exemplu. *Cei aleși și cei damnați* (1986) este o tulburătoare readucere aminte a unei perioade extrem de dificile pentru autorul ei. Cartea este o meditație complexă despre memorie și slăbiciunile ei. Ea pune probleme și întrebări dificile, oferă răspunsuri mai mult sau mai puțin

satisfăcătoare și încearcă găsirea unui posibil răspuns la întrebarea dacă istoria este menită sau nu să se repete.

> Adesea suntem întrebați, de parcă trecutul nostru ne-ar conferi însușiri profetice, dacă Auschwitz-ul se va repeta: adică dacă vor avea loc alte exterminări în masă, unilaterale, sistematice, mecanizate, voite la nivel guvernamental, ale unor populații nevinovate și dezarmate, exterminări legitimate de doctrina disprețului. Nu suntem, spre norocul nostru, profeți, dar ceva tot putem spune. (Levi, 1980/2019, p. 94)

Putem menționa aici și binecunoscuta mărturie a laureatului Nobel, Elie Wiesel, născut la Sighet. Lucrarea sa autobiografică, *Night*, apărută în 1960, conține detalii dureroase despre viața în lagăr. Între publicațiile recente putem menționa povestea Evei Schloss (2019), prietenă și soră vitregă postumă a Annei Frank, cea a lui Sam Pivnik (2019) sau povestea lui Gustav și Fritz Kleinmann, în descrierea lui Jeremy Dronfield (2019). „Sunt multe povești despre Holocaust, însă niciuna precum aceasta. Povestea lui Gustav și Fritz Kleinmann, tată și fiu, conține elemente diferite față de toate celelalte povești" (Dronfield, 2019, p. xiii), și aceasta deoarece tatăl și fiul au trăit infernul împreună și au reușit să rămână în viață.

Exista, însă, multe povești necunoscute. Unii oameni au avut tăria necesară să-și spună povestea și au devenit exemple în cărțile de istorie. Alții au ales să trăiască în liniște, fără să spună un cuvânt despre ceea ce li s-a întâmplat în lagărele de concentrare sau imediat după aceea. Statisticile sunt bogate în cifre, însă poveștile reale sunt mult mai profunde și schimbă perspectiva asupra vieții.

Maniera în care o comunitate se raportează la trecut implică acțiuni diferite, precum conectivitatea, stocarea, regăsirea, transmiterea și (re)interpretarea amintirilor. Împărtășirea lor este în mod special importantă în procesul de transformare a memoriei colective, unde semnificațiile trecutului și felul în care acesta modelează tradiția sunt trăsături proeminente. Când practicile de memorie consistente se concentrează pe texte, imagini și ritualuri, ele duc la stabilirea și consolidarea unui model care devine relevant pentru identitatea acelei comunități.

În lucrarea sa, *Mitul eternei reîntoarceri: arhetipuri și repetare*, Mircea Eliade a folosit expresia „teroarea istoriei" pentru amintirea suferinței de grup, îndurate fără a recurge la mituri de consolare. El și-a elaborat teoria în acești termeni:

> Este vorba de problema istoriei ca atare, de „răul" care este legat nu de condiția omului, ci de comportamentul său față de ceilalți. Am vrea să știm, de exemplu, cum se pot suporta și justifica durerile și dispariția atâtor popoare care suferă și dispar pentru simplul motiv că se află în drumul istoriei, pentru că sunt vecinele unor imperii într-o stare de expansiune permanentă etc. (Eliade, 1999, p. 144-145)

Relația dintre memoria culturală, (re)amintire și cultura însăși a apărut în toată Europa, și în lume, ca o problemă a cercetării interdisciplinare. Filosofia, credințele religioase, istoria culturală, psihologia, literatura și arta sau sociologia, toate sunt implicate în definirea și explicarea memoriei culturale și a importanței ei pentru aria științelor socio-umane.

Poveștile și împărtășirea lor sunt cele mai bune modalități de păstrare a memoriei. Ele au și un scop terapeutic, de vindecare, mai ales în cazul poveștilor despre Holocaust, la care fac referire aici. De aceeași părere este și Eva Schloss, care scrie în cartea ei:

> Să-mi spun povestea a fost o modalitate de a răspândi un mesaj despre prejudecăți și toleranță, însă mi-am dorit să lucrez și cu alte persoane, pentru a construi ceva care să depășească amintirile supraviețuitorilor înșiși. (Schloss, 2019, p. 268)

Agata Tuszyńska, o faimoasă autoare din Polonia, își descrie propria experiență în aceste cuvinte:

> Fiecare familie are o poveste. Multe familii poloneze au povești tragice. În acele vremuri, oamenii nu le spuneau întotdeauna copiilor despre greutățile îndurate în război – Rezistența, Armata salvării, participarea la răscoala din Varșovia și luptele din pădure. Le-a luat ani până când au avut puterea să povestească ceea ce li s-a întâmplat [...]. Când aceste povești au ieșit, în cele din urmă, la iveală, au adus generațiile împreună și le-au dat putere. (Tuszyńska, 2017, p. 8)

Polonia a fost atacată şi ocupată de două state totalitare între 1939 şi 1941, când Germania nazistă şi Uniunea Sovietică, pe atunci aliate, și-au împărțit teritoriile şi au exterminat o mare parte din intelectualii acelor vremuri. La Varșovia au avut loc două din cele mai mari răscoale împotriva puterii germane din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial: răscoala din ghettoul Varșoviei, în 1943, şi răscoala Armatei Poloneze, în 1944. Viața a fost grea pentru supraviețuitorii Holocaustului în Europa acelor ani, iar mărturia Agatei Tuszyńska vine să confirme adevărurile istorice.

Că „Polonia a fost casa celei mai extinse populații evreiești din Europa, mai mult de trei milioane de oameni," ne spune și Timothy Snyder (2016, p. 57). Câteva povești uitate despre supraviețuire și rezistență completează viziunea lui Snyder despre Holocaust: „Aproape fiecare evreu care a supraviețuit a primit ajutor, de un fel sau altul, de la non-evrei" (p. 251). „Printre miile de romano-catolici polonezi care au ales să-i ajute pe evrei, mulți și-au explicat motivațiile prin aceeași referință, inexactă dar inconfundabilă: datoria de a ajuta un aproape" (p. 297).

În 1945, Europa era în ruine, populația ducea lipsă de alimente, combustibili și locuințe. Era o nevoie disperată de strategii de supraviețuire, iar raționalizarea din vremea războiului a continuat pentru a putea satisface măcar nevoile de bază.

Milioane de refugiați, persoane exilate și strămutate se aflau în căutarea unui adăpost. Între acestea, și mulți evrei care s-au refugiat în statele dispuse să îi primească și au încercat să își recupereze viețile.

Reintegrarea evreilor în societate nu s-a limitat doar la recuperarea bunurilor pierdute și a drepturilor civile care le-au fost refuzate pe bază rasială. Reintegrarea a fost, în primul rând, un proces cultural și psihologic. Fiecare stat din Europa continentală a fost forțat să-și definească poziția în relație cu acțiunile forțelor locale fasciste sau colaboraționiste, nu numai la nivel judiciar sau diplomatic, ci și din punct de vedere moral și cultural. Strategiile adoptate de fiecare țară, pentru a face față responsabilităților trecutului și pentru a proteja interesele naționale, au avut consecințe grave și de lungă durată. Acestea au contribuit substanțial la remodelarea identităților naționale și au influențat culturile și mentalitățile care au format sistemele politice care s-au dezvoltat în Europa post-fascistă (Judt, 2000).

Dezvoltarea, în Europa de Vest, a narațiunilor naționale centrate pe ideea de suferință colectivă a făcut posibilă recunoașterea tragediei evreiești. Un rol cheie în acest demers l-au avut eforturile tuturor statelor europene de a se elibera de vinovăția legată de persecuțiile rasiale și a blama exclusiv Germania pentru ororile Holocaustului. Mai multe lucrări pe această temă fac clarificările necesare și oferă detalii importante despre procesul, greu, al reintegrării și iertării (Geller, 2005; Kauders, 2007). Memoria Holocaustului a fost (și este, desigur) o povară foarte grea pentru societatea și cultura germană. De altfel, istoria postbelică a evreilor din Germania de Vest a constituit un adevărat laborator istoriografic, creând în unele privințe un model de cercetare asupra societăților evreiești de după război (Brenner, 1997; Bodeman, 1996).

O imagine de ansamblu, extrem de bine documentată, a schimbărilor geografice și demografice ce au survenit în acei ani, ca de altfel și a redistribuirii populației evreiești la nivel mondial după 1945, o găsim în studiile semnate de U. O. Schmelz (1995) și S. Della Pergola (1995). Cercetările lor sunt foarte importante pentru creionarea unei concluzii asupra migrației evreilor după Holocaust.

Poveștile celor care au ajuns să trăiască în Elveția, de exemplu, au devenit cunoscute și datorită unei expoziții itinerante. Proiectul *Ultimii supraviețuitori elvețieni ai Holocaustului*[1], derulat de Fundația Gamaraal din Zürich, condusă de Anita Winter, fiica a doi supraviețuitori nemți ai Holocaustului, îmbină poveștile personale din timpul Holocaustului cu portrete ale supraviețuitorilor. Fiecare intervievat a oferit detalii dureroase și toți au creionat aceeași istorie zbuciumată a Holocaustului. „Locurile memoriei" acestora – lagărele de concentrare în care și-au petrecut copilăria sau tinerețea – continuă să fie parte a vieții lor și o pomenire a celor dragi care nu au reușit să supraviețuiască.

[1] A se vedea detaliile aici: https://www.last-swiss-holocaust-survivors.ch/de. Accesat: 3 mai 2020.

O altă analiză interesantă vine de la Gruber (2002). În paralel cu extinderea noilor paradigme comemorative, s-a constatat, peste tot în Europa postbelică, un interes din ce în ce mai mare pentru folclorul și tradițiile evreiești și astfel s-a dezvoltat, și în cultura europeană non-evreiască, o recuperare arheologică a tradițiilor evreiești pierdute. Datorită acestor acumulări, astăzi putem privi comunitățile evreiești și viața evreiască în contextul european cu mai puțină anxietate și cu o conștientizare diferită a oportunităților și provocărilor pe care le prezintă viitorul. Această perspectivă diferită implică, de asemenea, o șansă și o necesitate de a reconsidera istoria evreilor europeni de după cel de-Al Doilea Război Mondial.

Perioada de după cel de-Al Doilea Război Mondial a fost marcată de tulburări majore în toată lumea, iar Europa se străduia să se refacă după consecinţele devastatoare ale războiului. Dincolo de amintirea sumbră a Holocaustului, lupta pentru aflarea identităţii şi, în ultimă instanţă, pentru supravieţuire a fost numitorul comun al statelor europene, martore ale unor transformări politice fără precedent. România s-a confruntat şi ea cu toate aceste fenomene. Anii de după cel de-Al Doilea Război Mondial au schimbat radical destinul comunităţii evreieşti din România (Rotman, 2015).

În dinamica memoriei culturale din Europa de după Holocaust există și o categorie aparte de povești ce au fost (sau încă sunt) spuse. Și anume amintirile acelora, puțini, care s-au născut în lagăr. Andrei Klein s-a născut la 1 aprilie 1942, la Moghilev, în Ucraina, unde familia sa a fost deportată alături de alte mii de familii evreiești din România.

Iată un fragment din prima scrisoare trimisă de mama lui, după eliberarea din lagărul din Moghilev, către sora ei care trăia în Palestina.

26.10.1944

> După mulţi ani, în sfârşit, pot să vă dau semn de viaţă despre noi. Sper că această scrisoare vă găseşte în viaţă şi sănătoşi şi că de la tine voi afla veşti despre scumpii mei părinţi, despre fraţii şi sora noastră rămaşi la Cluj, şi despre voi, de care nu mai ştiu nimic de patru ani. Timp de trei ani am fost deportaţi în lagăr. După ce am fost eliberaţi, am venit în Cernăuţi unde îl aştept pe Ernő care a fost înrolat în Armata Roşie. Nu îţi pot descrie suferinţele îndurate, foamea şi chinurile suferite în aceşti 4 ani. În lagăr l-am născut pe Andrei. Acum are doi ani şi jumătate şi este un băieţel dulce, blond, seamănă cu tatăl lui. Eu lucrez într-o drogherie, timp în care copilul e la creşă. Seara îl aduc acasă. E singura mea fericire în trista mea viaţă. Maris dragă, mi-aş da viaţa să aflu veşti despre părinţi, aici circulă veşti groaznice, despre faptul că acasă au fost ucişi toţi evreii, vreau să sper că nimic nu e adevărat, e aşa de cumplit… Sunt foarte slăbită, lagărul m-a îmbolnăvit şi mai mult, dar trebuie să rezist pentru copil, are nevoie de mama lui […]. Rózsi. (Klein, 2014, p. 78-79)

„Faptul că m-am născut acolo şi am rămas în viață, în condiţiile acelea cumplit de grele, a fost într-adevăr un adevărat miracol", spune Andrei Klein[2].

> Mama și-a dorit ani de zile un copil, iar soarta a făcut ca ea să fie însărcinată exact la momentul deportării. I-a fost teribil de greu. Condițiile erau foarte grele. Îmi dau seama ce a fost în sufletul ei când m-a născut, acolo, în lagăr.

După eliberarea din lagăr (Moghilev a fost eliberat de Armata Sovietică în 13 aprilie 1944), părinții l-au protejat și i-au oferit tot ce au putut ei mai bun, astfel încât abia când a crescut și-a dat seama că povestea lui era diferită și dureroasă. „Am fost un copil neastâmpărat", spune A. Klein. „Însă mi-a plăcut foarte mult să citesc. Materia preferată a fost istoria." În 1970, Andrei Klein a emigrat în Israel și abia acolo a conștientizat ce înseamnă să fii evreu și a aflat despre ororile Holocaustului în mijlocul căruia se născuse.

> În Israel se vorbea despre experiențe similare cu a mea. Am aflat zeci, sute de povești asemănătoare și am cunoscut oameni din toate colțurile lumii. Mi-am dat atunci seama că antisemitismul trebuie combătut. O perioadă nu am făcut nimic, însă am început să mă revolt când s-a negat Holocaustul în România. Dacă nu a fost Holocaust în România, cum se face că familia mea a fost deportată și eu m-am născut la Moghilev, în lagăr?

O radiografie a comunității evreiești din România în perioada comunistă, în contextul marcat de tragedia Holocaustului, instaurarea regimului comunist și crearea statului Israel, spre care au emigrat treptat cei mai mulți dintre evreii români, este oferită de studiul foarte atent documentat al lui Liviu Rotman (2004). De altfel, chestiunea Holocaustului din România a fost mereu o problemă delicată. Discuțiile despre Holocaustul din România au luat amploare și unele evenimente politice și-au pus amprenta pe dinamica acestora. Comisia Internaţională pentru Studierea Holocaustului în România, prezidată de laureatul Nobel Elie Wiesel, el însuși supraviețuitor al Holocaustului, și-a înaintat Raportul final în anul 2004[3]: „Scopul activităţii Comisiei a fost cercetarea şi stabilirea adevărului privind tragedia Holocaustului în România în timpul celei de-a doua conflagraţii mondiale, precum şi evenimentele premergătoare acestei tragedii" (p. 7).

La puțină vreme după ce Legea 217/2015 a fost aprobată de Parlamentul României, problema antisemitismului în România interbelică și a Holocaustului din România au apărut, din nou, în discursul public, iar o serie de volume editate în ultima vreme au reușit să ofere amănunte importante cu privire la memoria evreilor din România și la felul în care Holocaustul este înțeles și asumat în România (Florian, 2018; Filipovici și Gidó, 2018).

[2] Mihaela Gligor, interviu cu Andrei Klein, mai 2015.

[3] Raportul final poate fi consultat aici: http://www.inshr-ew.ro/ro/files/Raport%20Final/Raport_final.pdf.pdf. Accesat: 3 mai 2020.

Cunoașterea adevărului este foarte importantă. O mulțime de programe derulate în ultimii ani au reușit să readucă problematica Holocaustului[4] în spațiul public și, mai ales, în muzee, școli și universități, prin programe de cercetare, conferințe, școli de vară, volume de documente sau mărturii directe, filme sau piese de teatru. În același sens, îndemnul lui Andrei Klein este simplu:

> Tinerii trebuie să înțeleagă ce s-a întâmplat. Fiecare om valorează un om, iar pierderea unui om e echivalentă cu pierderea umanității. Trebuie, cu toții, să conștientizăm drama și să înțelegem ce s-a întâmplat acolo și să facem în așa fel încât să nu se mai întâmple. Istoria nu se poate repeta[5].

Procesul (re)amintirii are nevoie de o oportunitate și el este selectiv. „Ceea ce este amintit și ce este uitat depinde de managementul subiectiv al identității, care la rândul său este condus de emoții, nevoi, norme și scopuri" (Schmidt, 2008, p. 193-194).

În timpul vieții noastre, învățăm cu toții, mai devreme sau mai târziu, că mitul, memoria religioasă, istoria politică, traumele, amintirea familiei sau memoria generațională sunt modalități diferite de referire la trecut. Istoria proprie nu este altceva decât un alt mod de memorie culturală.

Dinamica memoriei culturale în Europa după Holocaust este un proces ce se desfășoară și astăzi, o dovadă fiind mărturiile despre acei ani ce continuă să apară și să confirme că procesul (re)amintirii este unul dificil și dureros, în special pentru evrei, „cei mai mari prezenți dintre cei absenți" (Filipovici și Gidó, 2018, p. 10), însă unul necesar și de folos pentru viitoarele generații.

Am încercat, în materialul de față, să ofer câteva exemple în sprijinul ideii că memoria – personală, colectivă, culturală sau istorică – și cultura reamintirii, în special, pot contribui decisiv la întregirea imaginii de ansamblu asupra evenimentelor istorice ce au modelat istoria Europei imediat după Holocaust.

BIBLIOGRAFIE

Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloch, M. (1939, 1940). *La Société Féodale*, 2 vol. Paris: Éditions Albin Michel.

Bodeman Y. M. (Ed.). (1996). *Jews, Germans, Memory. The Reconstruction of Jewish Life in Germany*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Brenner, M. (1997). *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. Princeton: Princeton University Press.

[4] Mărturiile evreilor români ce au supraviețuit Holocaustului sunt importante pentru reconstituirea epocii. O parte din ele sunt redate, în scop educațional, prin fotografii, interviuri, filme, documente, aici: https://www.eternalechoes.org/ro/testimonies. Accesat: 3 mai 2020.

[5] Mihaela Gligor, interviu cu Andrei Klein, mai 2015.

Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, Wiesel, E. (Președinte). (2004). *Raport final* (T. Friling, R. Ioanid, & M. E. Ionescu, Ed.). Iași: Polirom.

Dronfield, J. (2019). *The boy who followed his father into Auschwitz*. London: Penguin/Michael Joseph.

Eliade, M. (1999). *Mitul eternei reîntoarceri: arhetipuri și repetare*. București: Editura Univers Enciclopedic.

Filipovici, A., & Gidó, A. (Ed.). (2018). *Trecutul prezent. Evreii din România: istorie, memorie, reprezentare*. Cluj-Napoca: Institutul pentru studierea problemelor minorităților naționale.

Florian, A. (Ed.). (2018). *Memoria Holocaustului din România în perioada postcomunistă*. București: Curtea Veche.

Frank, A. (2011). *Jurnal*. București: Editura Humanitas (lucrarea inițială apărută în 1947).

Geller, J. H. (2005). *Jews in Post-Holocaust Germany 1945-1953*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gruber, R. E. (2002). *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley and L.A.: University of California Press.

Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Félix Alcan.

Halbwachs, M. (1941). *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: Étude de mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France.

Judt, T. (2000). The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. În I. Deák, J. T. Gross, & T. Judt (Ed.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* (p. 293-324). Princeton: Princeton University Press.

Kauders, A. D. (2007). *Unmögliche Heimat: Eine deutsch-jüdische Geschichte der Bundesrepublik*. Münich: Deutsche Verlags-Anstalt.

Klein, A. (2014). *Lea, Povestea familiei mele*. Cluj-Napoca: Mega.

Le Goff, J. (1988). *Histoire et mémoire*. Paris: Gallimard. (lucrarea inițială apărută în 1986)

Levi, P. (2018). *Mai este oare acesta un om?* București: Art (lucrarea inițială apărută în 1947).

Levi, P. (2019). *Cei aleși și cei damnați*. București: Art.

Levi, P. (2004). *Armistițiul.* Iași: Polirom (lucrarea inițială apărută în 1963).

Nora, P. (1984). *Les Lieux de mémoire*. t. 1 *La République.* Paris: Gallimard.

Pergola, S. Della (1995). Changing Cores and Peripheries: Fifty Years in Socio-Demographic Perspective. In R. Wistrich (Ed.), *Terms of Survival. The Jewish World after 1945* (p. 11-41). London: Routledge.

Pivnik, S. (2019). *Survivor. Auschwitz, The Death March and My Fight for Freedom*. London: Hodder & Stoughton.

Rotman, L. (2004). *Evreii din România în perioada comunistă 1944-1965*. Iași: Polirom.

Rotman, L. (2015). *The Romanian Kehillah: The Pulse, Character, and History of the Jewish Community in Romania*. Tel Aviv: Tel Aviv University Press.

Schloss, E. (2019). *After Auschwitz*. London: Hodder & Stoughton.

Schmelz, U. O. (1995). The demographic impact of the Holocaust. In R. Wistrich (Ed.), *Terms of Survival. The Jewish World after 1945* (p. 42-54). London: Routledge.

Schmidt, S. J. (2008). Memory and Remembrance: A Constructivist Approach. In A. Erll, & A. Nünning (Ed.), *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (p. 193-194). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Snyder, T. (2016). *Black Earth: The Holocaust as History and Warning.* UK: Vintage, Penguin Random House.

Tuszyńska, A. (2017). *Family History of Fear. A Memoir*. New York: Anchor Books.

Wiesel, E. (1982). *Night*. New York: Bantam Books (lucrarea inițială apărută în 1960).